

ԿՐԻՒԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՆԵՐԸ

ԺԲ.

ԱԶԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՐԻ

1541 Փետր. 5 Գ. — * 1601 Յուն. 2.

Ե.

Ջուղայեցիին կաթողիկոսութիւնը ժողովրդի բնոյժաւ մը ունեցաւ և դա՛նք մը վերափոխուիլը հանդիսար կրիկիոյ արժանի աչք տնկող երկու եղիսկոսոսներու յանդգնութեան հետեւանալով:

Առնց առաջինն է Տիրատուր եղիսկոսոս Տիրիկի կամ Տիրիկի, որ Լէոնարդոյի վիսայութեամբ, ժամանակին զիտակաւ վարդապետներէն մէկն էր:

Տիրատուրի կաթողիկոսութիւնը Սոյ Մաշտոցին մէջ յիշատակագրուած է այսպէս.

«Հնաւաս Տիրատուր կրղկս, նսսու յորսոս նալապետութեան Սոս. րվն. Ռ.Լ. (=1586) Մաշտ. ամսոյ Կ. (=20)»:

Ազարիա արժաւ բարձրացած էր 1584 թեւոր. 25ին, ուրեմն Տիրատուր անկէ երկու տարի և մէկ ամիս ետքը կաթողիկոս եղած է առանձինն, զի առանձին Սոյ ըստ Չամչեանի. իսկ անկից երկու տարի ետքն ալ (1588) Յովհաննէս անունն եղիսկոսոս մը կաթողիկոս կը ձեռնադրուի, զարձեալ ըստ Չամչեանի (ՊՅՄ. Հայոց, Գ. 528):

Տիրատուրի մասին Դարանապետին Զամչեան քանի մը կարեւոր տեղեկութիւններ տաւած են. իսկ Յովհաննէս յիշատակուած է միայն Չամչեանէն, և իր մասին այդ յիշատակութենէն աւելի տեղեկութիւն մը չունինք առ այժմ:

Դարանապետի տեղեկութիւնը զուրկ է ժամանակագրական ճշդութենէ և խառնակ. որովհետեւ խառնուելու Բ.ին անմիջապէս յաջորդած կը կարծէ Տիրատուրը, և կ'ըսէ.

«Տիրատուր անդակներդ էր և աճարկու և փառասեր, որ չբաւականացաւ կրիկիոյ արժանով, այլ Կ. Պոլիս եկաւ և պատրիարքական աթոռն ալ գրաւեց և Սիս մնաց անտէրունչ, իսկ Սիսեցի վարդապետներ, եղիսկոսոսներ, քահանաներ, երեւելիներ (տալիստաւորներ) ժամանակին Ասող վարդապետը (=Ազարիա Զուղայեցի) արժանի տեսան և կաթողիկոս օրհնեցին: Տիրատուր շատ հակառակեցաւ Ազարիային և շատ աղմուկ ու գփտութիւն եղաւ և հասաւ մինչև Արատափաւ և ատենց խնդիրը հասաւ Զարապետ վարդապետին, որուն աշակերտն էր: Կ'ըսէ Դարանապետը, իմ վարժապետս Սրապիան վրդ., անկէ լսեցի այդ պատմութիւնը, վերջապէս, Կ'ըսէ, քաղբին (Սիրատուր) քահանաներն ու տալիստաւորները միջնորդեցին և զիտարաւ հաշտեցուցին զանոնք, և այդ տարին (1595) Տիրատուր ժամանեցաւ (Կրկնցի. Ժմկկրք. էջ 308-319):

Իսկ ըստ Չամչեանի. Ազարիայի կաթողիկո-

սութեան երրորդ տարին Տիրատուր վրդապետ, որ 25 տարի յառաջ (=1561) ինկած էր Կ. Պոլիս պատրիարքութիւնէն, առանձին կիճաւ. ձեռնադրութեցաւ Սիսի սահմաններուն մէջ, երկու տարի ետքն ալ (1588) Յովհաննէս անունն մէկը ձեռնադրութեցաւ, և այսպէս Սիս ունեցաւ երեք կաթողիկոսներ, և այս պատճառաւ շատ խռովութիւններ եղան Պաղիտափնի և եղիսկոսոսի Հայոց միջև, շատ գրամ ծախսեցին, շատեր աղքատացան ասոր համար. Յովհաննէս մնաւ, իսկ Ազարիա Կ. Պոլիս դնաց, տարի մը պատրիարք եղաւ 1591ին և յետոյ վերադարձաւ Սիս, մերժեց Տիրատուրը, ինքն միայն կաթողիկոս մնաց, իսկ Տիրատուր Պոլիս գնաց և քանի մը տարի ետքը, 1596ին, կրկին պատրիարք եղաւ՝ երեք տարի ըստ (ՊՅՄ. Հայոց էջ 528):

Տիրատուրի մասին ուրիշ յիշատակութիւն մը չունինք առ այժմ: Միայն Սիմէոն կիճ. իր Նըշանաւոր թուղթին մէջ կը յիշէ Տիրատուրը, որ Անկիւրիոյ վրայ եղաւ. ձեռնադրած է Սարգիս մը, որ վերջը պատրիարք եղած է Կ. Պոլիս—Տիրատուր, որ կարգիկոս անուանեցաւ (Անկիւրիոյ եղիսկոսոս) ձեռնադրեց զՍարգիս եղիսկոսոս Կ. Պոլսոյ պատրիարք (Արեւ. Մամուլ, 1890, էջ 519): Օրմանեանի միջոցաւ (Ազգայն. էջ 2260) հրատարակութեան այս ձեռն տարեւորով, ևս ալ այնպէս կարծած էր երբեմն որ Տիրատուր կիճ. նախապէս առաջնորդ եղած ըլլայ Անկիւրիոյ (1592-1596?), ըսոյ յետոյ անդրադարձայ որ չխաղի չէ ասիկա, վասնզի Տիրատուր Անկիւրիոյ առաջնորդ չէ եղած, որ, ըստ Լէոնարդոյի, Տիրիկի է կամ առաջնորդ Տիրիկի՝ Ազարիայի կաթողիկոսութեան ընկերը, ոչ ալ Սեցի՝ ըստ Օրմանեանի (Ազգայն. Նոյն անդ): Հետեւապար վերոյիշեալ տուրերը, ըստ իս, պէտք է ուղղել այսպէս, վերցնելով փակագիծները. —Տիրատուր, որ կարգիկոս անուանեցաւ, Անկիւրիոյ եղիսկոսոս ձեռնադրեց զՍարգիս եղիսկոսոս Կ. Պոլսոյ պատրիարք, այսինքն Տիրատուր, որ կաթողիկոս անուանեցաւ (օրհնաւոր կիճիս. չեղաւ), Անկիւրիոյ վրայ եղիսկոսոս ձեռնադրեց այն Սարգիս եղիսկոսոսը, որ ետքը Կ. Պոլիս պատրիարք եղաւ (1592—1596):

Տիրատուր ուրեմն ապօրինի կիճիս, մըն է, կամ Սիմէոն կիճիս. անհարկութեամբ՝ կրղկս անունը առած է միայն, 1586—1592, փեց տարի, և ըստ Դարանապետի մնաւած է Ռիդ—1595ին, ինչ որ սխալ է. վասնզի Տիրատուր ողջ է այն ատեն և երկրորդ անգամ պատրիարք եղած է Կ. Պոլիս 1596—1599. իսկ առաջին պատրիարքութեան թրամանն է 1561—1563:

Օրմանեան այնպէս կարծած է որ Զուղայեցիին զիրքը խախտեցաւ իր և Լէոնարդոյի միջև գոյացած համաձայնութեան հետեւանալով, և հետեւաբար մերժութեցաւ հանրութեան կողմէն, և Տիրատուր յաջորդեց իրեն (Ազգայն. էջ 2283) և Մատուր միայն պատմական է այս կարծիքը: Լէոնարդոյ ալ կը վկայէ իր տեղեկագրին մէջ թէ Ազարիա Կ. Պոլիս գնաց իրեն հակառակորդ եղիսկոսոսի մը զէմ ինքզինքն պաշտպանելու համար: Հաւանաբար Տիրատուրը եղած ըլլայ այս

եղիսկոպոսը, հաւանաբար կ'ըսենք, որովհետեւ Տիրատուր ծանօթ է Լէւոնաբդոյին և կրնար յա-
կանէ յանուանէ յիշիլ զայն, ինչպէս որ յիշած է
Ժամանակին գիտուն վարդապետներու շար-
քին: Ամէն պարագայի մէջ մեր պատմութեան
համար կարեւոր է գիտնալ թէ Տիրատուր պարզ
յափշտակիչ մըն է, ո՛չ Սեպի է, ո՛չ ալ Սիսի
մէջ ձեռնադրուած է, այլ զի սահմանաւ Սոյջու
Մազաքիա Դոյրն յոյն իսկ իր ցանկին մէջ չէ ա-
ռած Տիրատուրի և Յովհաննէսի անունները:

Հաւանական է ենթադրել որ Ազարիա Կ. Պո-
լիս գնաց ո՛չ միայն լուսաբանելու Կ. Պոլսի
պատրիարքարանը Լէւոնաբդոյին հետ կատարուած
բանակցութեանց մասին, այլև կառավարութեան
ուժով տապալելու երկու ապօրէն կաթողիկոսնե-
րը, և այդ նպատակով ալ պատրիարք եղաւ
պահ մը 1591—92, որ աւելի մօտէն գործէ պատ-
րիարքական իշխանութեամբ Ազարիա վերջա-
պէս կը յաջողի տապալել Տիրատուրը: Յովհան-
նէս, ըստ Չամչեանի, կանուխ մեռած պիտի ըլ-
լայ որ այլևս չի խօսուիր իր մասին:

Շատ վարմանալի է որ Ջուղայեցիին յաջոր-
դը, Յովհաննէս Անթիպոյին, որ մօտէն գիտէր
Տիրատուրի և Յովհաննէսի յափշտակութիւննե-
րը, չի խօսիր այս միջադէպներու վրայ: Դարա-
նազցին կը խօսի Տիրատուրի մասին, ինչպէս
տեսանք, բայց կը լռէ Յովհաննէսի մասին: Չամ-
չեան չի նշանակիր իր հակիրճ տեղեկութեան
աղբիւրը: Իսկ մենք կը բաւականանանք արձա-
նագրելով առ այժմ ինչ որ հասած է մեր ձեռքը:

Ձ.

Յովհ. Անթիպոյին սապէս կը պատմէ Ազա-
րիայի մահը. — Մենք, Կ'ըսէ, երեսուցէ մէն վե-
րադարձանք Հալէպ և Ս. Յակոբի պարտերուն
հաշիւները ներկայացուցինք իրեն: Այդ միջոցին
սաստիկ մահտարածում մը կար, յանկարծ հի-
ւանդացաւ Ազարիա, հինգ օր պառկեցաւ և ա-
ւանդեց իր հոգին: Խաւար պատեց Հայոց Տունը,
որովհետեւ զրկուեցանք այսպիսի պայծառ արեւ-
է մը: Ես Յովհաննէս (վարդապետ), որբացայ
կորսնցնելով Բաղքասեօյի (գերագէտ) հայրս և շատ
ոգրով զրկի զինքն իր հանգստեան տեղը, որուն
կենդանի աղօթքը և օրհնութիւնը միշտ մեր վը-
րայ ըլլայ, և Տէր Քրիստոս անոր հոգին զատա-
կից ընէ երկոտասան տուրք առաքեալներուն.
ամէն:

Դուստուր հոգին մեռաւ ՌԻՄ=1601ին: Յիսուս
տարեկան էր երբ նստաւ արթու, և տասնութիւն
տարի կաթողիկոսութիւն ըրաւ: Հինգ ամիս ետ-
քը ևս ալ եղաւ Հալէպէն և Ասանա եկայ՝ միս-
թարեկու համար Կիլիկիայ իշխաններն ու արթու-
սակայ քահանաները, հայն, և կը նկարագրէ
թէ ինչպէս կաթողիկոս եղաւ ինքն, զոր պիտի
տեսնենք իր կարգին:

Ազարիա թաղուեցաւ Հալէպի Ս. Քառասունը
եկեղեցւոյ մէջ, այսինքն արդի եկեղեցւոյ Աւագ
սեղանին կից (արեւմտեան կողմէն) մատարն
մէջ (*): Տապանաբար զետեղուած է սեղանին
առջև, հազիւ կանգնաչափ բարձր բովին երեսը
իսկ տապանապիւրն է այս.

«Յոր վառն անշափ Բոյին | Բանդ ի կո
ւսէն ամէր մարմին. աղայանօք Աժամ |
կին, քոյ բցանցան Տէր Ազարիայ |
կարդիկոսին. որ եւ հանգաւ ի մեծ քովին.
ՌԻՄ. աւելուցին | յոթմ գայեց աշխարհ կրկին.
յառայ զսա փառօք Բոյին. զիս զնոս(ւ).... պնեւ.
ճորճիւ Բոյին ամէն: | »

Տապանապիւրն շատ դէշ քանդակուած է և
քերականական փորթիկ սխալներ ունի: Իսկ վեր-
ջին տողերը դժուար կը կարդացուին:

Այս տապանապիւրը առաջին անգամ հրա-
տարակուած է Սիսի ամսագրին մէջ (Դ. Տարի,
1818 սեպտեմբեր, էջ 104), և հրատարակողը վեր-
ջին տողը կարդացիր է այսպէս.

— «Զիս զնոս(ւ)ք արդի սորին որ եւ
պանեա ճորճիւ Բոյին, ամէն: »

Դիտել տուինք արդէն որ Օրմանեան Աշա-
րիա կիթար. զխաղացած կարծիքով «նշանակալից»
գրած էր ստոր տապանապիւրին սա տողը.

— «Թող գլանցանք Ազարիա կրկին.

իրբե ակնարկ առաջին անգամ տկարանալուն: »

Մինչ իրողութիւնը սա՛ է որ այդ տապանա-
պիւրը պարզ մէկ ընդօրինակութիւնն է Կիլիկեան
հնագոյն տապանապիւրի մը, որ իրբեւ օրինակ ծա-
ռայած է ուրիշներուն մը, միայն հանդուցեալին
տեսնել փոխելով. հետեւաբար բոլորովին անհիմն
է կարծիք թէ Ազարիայ յանգանքին ակնարկու-
թիւնն մը եղած ըլլայ այդ տողը:

Կիլիկեան տապանապիւրին իսկականը սա է.

— «Յոր վառն անշափ սիրոյ Բոյին
Բանդ ի կուս ամէր մարմին.
Աղայանաւ Ասուածմնին
Թող գլանցանք զԱԼԵՔՍԻՆ,
Որ եւ հանգեաւ ի մեծ քովին,
Եւսրէ հարիւր Վարսուն երկին.
Յորմաք գայեց յաշխարհ կրկին,
Յաւո՛ր ըզսա փառաւ Բոյին. ամէն: »

Այս տապանապիւրը, որ հրատարակուած է
Մատեպ Աղայանի մէջ (Ա. Տարի, 1855, Մայիս,
էջ 115, Հմտ. Վ. Լանկուայի La Cilicie, էջ 320-
21), կա՛յ նաեւ Սիսուանի մէջ (էջ 272), սա տա-
րեկութեամբ միայն որ զԱԼԵՔՍԻՆի տեղ զԱԼԻՍԻՆ
է հռն, իսկ թուականն ալ գիրով, 24 (700+551=
1316)(*):

Նոյն տապանապիւրը օրինակ ծառայած է,
բայց շատ անարդիօքն, նաեւ Մարտիրոս վա-
րդապետին, ըստ Ս. Յակոբի Մատենադարանին թիւ
3 | 258 8 Զեւ. Աստուածաշունչին, Դատարարաց
գիրքին նախադրութեան և զլուսններուն վերջը,
սա՛ փոխութեամբ.

— «Թող գանցանն զՄարտիրոս բարունի
վարդապետին,

եւ զմիւս(ւ) գձողին.

ՌՎԻՆ. Ռ. Խ. Ե. Ինք (=1596),

Ազարիա Ջուղայեցի Կիլիկիոյ կաթողիկոսնե-
րուն մէջ հոյահալ դէմք մըն է, իրբեւ ուսեալ
վարդապետ և բա՛շ հայրապետ, ճշուն և տոկուն,
առիկ կրօնական և ազգային բարձր զգացումնե-
րով, գործունեայ հոգեւորական մը իր պաշտօ-
նին բոլոր կողմերուն մէջ, բոլորանուէր իր աղ-
գին և եկեղեցւոյն շահերուն, և արդիւնաւոր իր
ժառանգութիւններուն մէջ:

Բ. Ե.

(*) Ազարիայի վախճանման տեղը, կարծիքով կամ
սխալմամբ նշանակուած է Սիս (Տէ՛ւ Ընթարձակ Օ-
րացոյց Կ. Պոլսի Ազգ. Հիւանդանոցին, 1904, էջ 102):

(*) Ազարիայի եւ իր թաղանաթի մասին գրած
եմ նաեւ ՏԱՐԵՆԻ Տարեկոյցին մէջ (Դ. Տարի, 1928,
էջ 90—96):